

Janzenista művek a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményeiben. Zolnai Béla – a Cornelius Jansenius nevéről elnevezett európai szellemi irányzat legkiválóbb hazai kutatója – szerint a janzenizmus három különböző csatornán keresztül hatott a magyar szellemi életre.¹ Az első csatorna Németalföldről Németországon keresztül vezetett egészen Bécsig, amely az európai eszméket fókuszként és szűrőként közvetítette Magyarországra. Másodsorban, meg kell említeni a korabeli Itália – s különösen Lombardia és Róma – közvetítő szerepét, amely Közép-Európával ebben az időszakban igen szoros kapcsolatokat tartott fenn. Létezett a magyar janzenizmusnak egy harmadik forrása is, amely Franciaországból indult és a törökországi Rodostóban alkotó Rákóczi fejedelem és hűséges titkára, Mikes Kelemen munkásságán keresztül érkezett Magyarországra.² A XVIII. század végi szombathelyi szellemi élet, amelyet valószínűleg nem véletlenül nevezett Zolnai Béla a „magyar szellemi élet önálló provinciájának” a janzenizmus mindhárom szellemi forrásából merített.³ Kedvező földrajzi helyzete alapján a bécsi és az itáliai hatás könnyen magyarázható. A harmadik irányzat közvetve érkezett Rodostóból Szombathelyre Mikes Kelemen kéziratain keresztül, amelyeket *Törökországi levelek* címen 1794-ben adtak ki a szombathelyi püspökség nyomdájában.⁴

A szombathelyi püspökséget 1777-ben alapították. Létrejött az egyházi reformintézkedések egyike volt, melyeket Magyarország királynéja, Mária-Terézia hozott és négy új egyházmegyével (a besztercebányai, a rozsnói, a székesfehérvári és a szombathelyi) gazdagította a magyar katolikus egyház szervezetét. E lépés egyrészt a tridentini zsinat intézkedéseinek végrehajtását, másrészt a politikai hatalom egyházi ügyekbe való fokozódó hatását tükrözte. Eszerint ez az intézkedés a reformkatolicizmus és a felvilágosult államhatalom egyfajta kompromisszumának is tekinthető.⁵ Egyházi és politikai szerepükön kívül, az új püspökségek megtermékenyítőleg hatottak a helyi szellemi életre is, amelynek legfontosabb központjaivá az újonnan alapított szemináriumok váltak. E szemináriumok egyre növekvő könyvtárai, valamint a püspökök magánkönyvtárai segítségével felmérhető a különféle korabeli európai szellemi irányzatok – köztük a janzenizmus – jelenléte, illetve hatása a helyi értelmiség körében. A szombathelyi egyházmegyei könyvtár különösen gazdag janzenista gyűjteménye igazán figyelemreméltó.

A könyvtár születése csaknem egybeesik a püspökség alapításával, mivel amikor Felsőszopori Szily János, az első püspök elfoglalta székhelyét 1777-ben rögtön nekilátott a szeminárium építetésének. Kora egyik legnevesebb építészére, Melchior Hefelére bízta e feladat végrehajtását. Saját rezidenciáját – a jelenlegi püspöki palotát – csak a következő évben kezdte el építtetni.⁶ Szily egyházmegyei főpásztori tevékenységét rendkívül lelkiismeretesen látta el. Megkülönböztetett figyelmet szentelt a gyónás és a penitencia az addiginál szigorúbb gyakorlatának: tíz súlyosabb bűn feloldozását saját magának tartotta fenn.⁷ Főpásztori működése ezen a téren rokonítható a janzenisták gyakori szentáldozást (fréquente communion) bíráló és szigorító elveivel, amelyek

¹ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. 3.

² Lásd ehhez: ZOLNAI Béla: *A janzenista Rákóczi*. Széphalom, 1927.; KÖPECZI Béla: *Politique et jansénisme*. Lettres de François II Rákóczi, prince de Transylvanie au cardinal Filippo-Antonio Gualterio. = Acta Historica Vol. V. No. 1–2, Bp. 1958. 155–173.; KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1. 91.

³ ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában I*. Kolozsvár, 1944. 92.

⁴ SÓTÉR István: *Francia szellem a régi Magyarországon*. Bp. Officina, 1940. 33.

⁵ KOSÁRY Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. In: *Magyarok Európában III*. Bp. 1990. 138.

⁶ GÉFIN Gyula: *A szombathelyi egyházmegye története I*. Szombathely, 1929. 37–38.

⁷ Uo. 37.

Antoine Arnauld híres munkája révén váltak közismertté e korban.⁸ Ettől függetlenül Szily János neve mégis inkább janzenista-ellenessége miatt vált híressé a XVIII. század alkonyán.

Itt szeretnék egy kis kitérőt tenni, hogy a kései osztrák janzenizmus néhány jellegzetességét kiragadva próbálja meg a kor szereplőinek viselkedését megmagyarázni. Ausztriában a janzenizmus irányzata Mária Terézia és II. József uralkodásának idején erősödött meg s vált az osztrák reformkatolicizmusnak és különösen annak radikálisabb formájának, a jozefinizmusnak mintegy teológiai alapjává. Már az 1750-es évektől kezdve több ún. „reformpüspököt” is nyilvánosan filojanzenistának neveztek. A janzenizmus az ő esetükben egyfajta alternatívaként jelentkezett szemben a barokk katolicizmussal, a jezsuita renddel, a vallási tolerancia hiányával, a klérus nem megfelelő képzettségével stb. szemben. A püspökök a janzenizmus eszméit nem Németalföldön vagy Franciaországban, hanem Itáliában és elsősorban Rómában, tanulmányaik során ismerték meg.⁹ Mellesleg, Felsőszopori Szily János és utódja, Harrasi Herzan Ferenc is a római Collegium Hungaricum-Germanicum diákja volt. Az említettekől következik, hogy a janzenizmus kései osztrák változata szorosán összefonódott a jozefinizmussal és így annak magyarországi fogadtatása is gyakorlatilag ennek megfelelően alakult.

Mária Terézia halálával, II. József trónralépésével és radikális egyházi reformjaival felerősödött a magyar katolikus egyház ellenzéki szerepe. Szily püspök a jozefinizmus-ellenes mozgalomban igen jelentős szerepet játszott. 1781-ben az „Unigenitus” bullát érvénytelenítő császári rendelet kihirdetése után Szily megbotránkozásának ad hangot több levelében, amelyeket Batthyány József hercegprímásnak, Esterházy Károly egri püspöknek és Joseph Garampi bécsi pápai nunciusnak írt.¹⁰ Garampi válaszában elítélte a császár janzenista tanácsadóinak befolyását.¹¹ VI. Pius pápa híres 1782-es bécsi látogatása idején Szily is a császárvárosba sietett. A pápa nyíltan kimutatta az általa jól ismert szombathelyi püspök iránti rokonszenvét, ugyanakkor a császár kiutasította Bécsből a politikájával szembeszegülő főpásztort.¹²

Mindazonáltal, Szily János janzenista-ellenes fellépése nem akadályozhatta meg a janzenizmus eszméinek beszivárgását egyházmegyéje alsópapságának köreibé. Ezt bizonyítja például az 1781-es canonica visitatio példája is: az egyházmegyéjét látogató főpásztor francia janzenista (Fleury és Dumesnil) műveit találta a császárfalusi és középpulyai plébániákon!¹³ Később Szily ellenérzése valamelyest enyhülhetett, hiszen az 1790-es években janzenista jellegű kiadványok is születtek Szombathelyen. 1790-ben jelent meg a szeminárium épületében működő Siess Antal nyomdájában Antoine Malvin de Montazet lyoni érsek *Instruction pastorale sur les sources de l'incrédulité et les fondements de la religion* (Paris, 1776) című munkájának magyar fordítása, amelynek a fordító a következő címet adta: „Pásztori oktatás mellyben a hitetlenségnek okai, és az isteni tiszteletnek fundamentomi adatnak elől Frantzia nyelven írta Malvini Gróf Montazet Antal Lugdunumi érsek Frantzia országai Primás Most pedig a Magyar Nemzetnek Lelki Hasznára Anya

⁸ ARNAULD, Antoine: *De la fréquente communion* című munkájának két kiadása is megvan a szombathelyi egyházmegyei könyvtárban: egy 1644-es párizsi és egy 1739-res lyoni kiadásban. Az előbbiről, amely a Herzan-könyvtár gyűjteményében található, még a későbbiekben szeretnék szót ejteni. A későbbi kiadás (jelzete: H/IV. 2495) valószínűleg már Szily püspökségének idején megvolt szeminárium könyvtárában.

⁹ HERSCHE, Peter: *Les jansénistes en Autriche et en Allemagne face à la Révolution. In: Jansenisme et Révolution. Actes du colloque de Versailles tenu au Palais des congrès les 13 et 14 octobre 1989, réunis par Catherine MAIRE.* Paris, 1990. 253–254. (Bibliothèque Mazarine)

¹⁰ Lásd ehhez Géfin Gyula erre vonatkozó kutatásait. GÉFIN Gy.: *i. m.* I. 48–51.

¹¹ GÉFIN Gy.: *i. m.* I. 50.

¹² HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig,* München, 1973. 374.

¹³ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában.* I. Kolozsvár, 1944. 92.

nyelvünkön ki botsátatott”...¹⁴ Antoine Malvin de Montzet 1712-ben született az Agen-i egyházmegyében.¹⁵ Teológiai tanulmányait Párizsban végezte, ahol a Fitz-James Soissons-i püspök veszi pártfogásába. 1748-ban a burgundiai Autun püspökévé nevezték ki, majd a lyoni érsek halála után 1758-ban Montzet örökölte a francia egyház e fontos székét. Érseki működése során elősegítette a gallikán, sőt janzenista szellemű papság térnyerését. Harmincéves főpásztorsága idején antimolinista breviáriumok, augusztinista káték kiadását segítette elő. Egyes vélemények szerint ekkoriban szabadon virágzott Lyonban a janzenizmus és richerizmus. Halálakor – 1788. május 3-án hunyt el Lyonban – hatvan janzenista plébános működött a lyoni egyházmegye területén.¹⁶ Montzet ebben a művében a felvilágosodás eszméit illetve éles kritikával, ami részben megmagyarázza a tényt, hogy Szily engedélyét adta annak megjelentetéséhez. A magyar fordító (Alaxay József¹⁷) előszavában hivatkozik a munka két német fordítására is. E kettő közül egyiket Mária Terézia megbízásából a hírhedt bécsi janzenista, Marx Anton Wittola készítette!¹⁸

1794-ben szintén a püspökség nyomdájában jelent meg Kultsár István tanár gondozásában Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című híres munkája.¹⁹ II. Rákóczi Ferenc hűségese titkára és bujdosótársa franciaországi és rodostói tartózkodása idején alaposan megismerhette a janzenizmus eszméit. A fejedelem, aki maga is több janzenista jellegű művet hagyott az utókorra, rodostói könyvtárában jelentős mennyiségű janzenista munkát tartott: összesen 90, az egész gyűjtemény egyharmada tartozott ide.²⁰ Megtalálható volt itt a leghíresebb janzenista írók – mint A. Arnauld, P. Nicole vagy P. Quesnel – művei.²¹ Mikes bizonyíthatóan felhasználta e munkák jelentős részét, sőt még fordításokat is készített. Rodostói száműzetése alatt Mikes lefordította Charles-Joachim Colbert de Croissy és François de Pouget művét, a híres *Cathéchisme de Montpellier*,²² valamint Nicolas Letourneux *Vie de Jésus*²³ című könyvét, amelyek több mint kétszáz évig maradtak kéziratban! Itt szeretném megjegyezni, hogy a *Cathéchisme de Montpellier* német fordítása ugyanabban az időszakban jelent meg Bécsben, amikor azt Mikes Rodostóban fordította.²⁴ A kedélyes franciás szépíró Mikes Kelemen, akit Zolnai Béla egyik tanulmányában²⁵ „nevető filozófusnak” nevezett csak némi túlzással tekinthető a magyar janzenizmus képviselőjének. Fiktív leveleinek fatalizmusa rokonítja leginkább Cornelius Jansenius követőinek tragikus világszemléletéhez.

¹⁴ A mű általam használt példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található és eredetileg gróf Széchényi Ferenc tulajdona volt [OSzK 277.453 (Ex. Bibl. Com. F. Széchényi)] Vö. *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi Tomus I. Pars II.*, Sopronii, 1799. 80. A munkára hivatkozik Sándor István is korai könyvészeti munkájában: SÁNDOR István: *Magyar könyvesház avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök.* Győr, 1803. 181.

¹⁵ Montzet életének főbb állomásait elsősorban a Michaud-féle életrajzi lexikon alapján határozta meg (MICHAUD: *Biographie universelle ancienne et moderne (45 vol.)*. Paris, 1854.)

¹⁶ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus...* 93–94.

¹⁷ Alaxay életéhez: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái I.* Bp. 1891. 102.; GÉFIN Gy.: *i. m.* Tome III. 13–14.

¹⁸ HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus...* 414.

¹⁹ MIKES Kelemen: *Törökországi levelek.* Szombathely, 1794.

²⁰ ZOLNAI Béla: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára.* Bp. 1926.

²¹ ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták.* = Minerva 1924. 79–94.

²² MIKES Kelemen: *Cathechismus formájára való közönséges oktatások (2 vol.)*. In: *Mikes Kelemen összes művei V.* Bp. 1986.

²³ E kéziratot HOPP Lajos adta ki: MIKES Kelemen: *Mulatságos napok és más fordítások.* In: *Mikes Kelemen összes művei III.* Bp. 1970.

²⁴ HERSCHE, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich.* Wien, 1977. 49.

²⁵ ZOLNAI B.: *Magyar...* 26–30.

A szombathelyi egyházmegyei könyvtár leginkább figyelemreméltó janzenista gyűjteménye azonban II. József és II. Lipót halála után keletkezett. A második szombathelyi püspök, Harrasi Herzan (eredetileg Hrzan illetve Hersan) Ferenc bíboros páratlan magánkönyvtáráról van szó, amelyet a főpásztor halála után a püspökség örökölt. Az ún. „Herzan-könyvtár”, amelyet jelenleg a püspöki palotában őriznek 1927-ben választották külön a könyvtár rendes állományától és külön katalógus szerint tartanak nyilván!²⁶ A gyűjtemény értékelése és elemzése szempontjából érdemes röviden áttekinteni a gyűjtő személyes életpályáját és szellemi fejlődését.

A Herzan család egyike azon csehországi eredetű nemes familiáknak, amelyek a Habsburg-ház leghűségesebb támaszainak számítottak az újkorban. A család társadalmi felemelkedése a XVII. században volt a legfigyelemreméltóbb: 1623-ban a német-római birodalmi nemesség soraiba emelkedtek, 1666-ban pedig Hans Adam Hersan von Harras császári kamarás, helytartó és fővadászmester elnyerte a birodalmi grófi címet is.²⁷ Herzan Ferenc, a későbbi szombathelyi püspök 1735. április 5-én született Prágában.²⁸ Prágai tanulmányait követően 1753-ban felvételt nyert a római Collegium Germanicum-Hungaricumba, ahol kiemelkedő eredményeket ért el. A fiatal Herzan itt ismerkedett meg például Szily Jánossal is, akivel a későbbiek során is szoros, baráti kapcsolatot tartott fenn. Papi hivatását a breslauer egyházmegyében Philipp Gotthard von Schaffgotsch püspök közvetlen környezetében kezdte. Schaffgotsch egyébként egyike volt azoknak az ún. „reformpüspököknek”, akik az osztrák janzenizmus kezdeti szakaszát (Frühjanzenismus) meghatározták.²⁹ 1769-ben Rómába került, ahol a legfőbb római törvényszéknek, a Rotának birodalmi ügyhallgatója (Auditor Rotae) lett. Kiemelkedő jogászai tevékenységének köszönhetően Mária Terézia 1775-ben kinevezi udvari ügyvivővé, s e minőségében részt vett a szombathelyi egyházmegye felállításának munkálataiban. 1779. július 12-én VI. Pius pápa bíboros-áldozárrá avatta Herzan Ferenc grófot.³⁰ Munkája oly mértékben nyerte el a császárné megalégedését, hogy Mária Terézia egyik utolsó kegyeként 1780-ban elnyerte a császári-királyi udvar teljhatalmú miniszteri megbízását és a becses „Protector Germaniae” címet.³¹ Eduard Winter szerint, Mária Terézia megbízólevelében már tettenérhetőek a jozefinizmus eszméi.³² II. József reformjai és VI. Pius

²⁶ A könyvtár történetéhez lásd: PATAKI László: *A Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története*. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. Szombathely, 1977. 431–462.; DOBRI Mária: *A szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár története 1791–1991*. = Vasi Szemle 1991. 4. sz. 519–534.; KOLTAI Jenő: *A Herzan-könyvtár*. = Vasi Szemle 1993. 1. sz. 110–111.

²⁷ A Harrasi Herzan-család történetéről: WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich 9. B.* Wien, 1863. 364–365.; FRANK, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 II. B.* Sclöß Senftenegg, 1967–1974. 195.

²⁸ Herzan püspök részletes életrajza még nem látott napvilágot. Életrajzi adatait a következő munkák alapján állítottam össze: BRUNNER, Sebastian: *Joseph II. Charakteristik seines Leben, seiner Regierung und seiner Kirchenreform*. Freiburg im Breisgau, 1874. 188–190.; STEINHUBER S. I., Andreas: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom II. B.* Freiburg, 1895. 308–310.; WINTER, Eduard: *Kaiser Josef II. und der Kardinalprotector der deutschen Reichskirche, F. Herzan Reichsgraf von Harras*. In: Rudolf SCHREIBER (sous la dir.): *Prager Festgabe für Theodor Mayer*. Salzburg, 1953. 148–155., GÉFIN Gy.: *i. m.* 159–238.

²⁹ HERSCHE, P.: *i. m.* 59.

³⁰ Marie-Antoinette francia királyné gratuláló levelét lásd a tanulmány végén. (Függelék I.)

³¹ GÉFIN Gy.: *i. m.* 165–167.

³² WINTER, Eduard: *Der Josefismus, Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. (Rütten & Loenig), 1962. 98–99. A császárné megbízólevele (1779. december 31.) a bécsi levéltárban található /Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan” Personalien 6/2/.

ellenkezése igen kényes helyzetbe hozták Herzant. Egyszerre kellett az uralkodóját teljes mértékben képviselő diplomata és a pápa iránt lojális katolikus főpap hivatását ellátnia. Két hatalom között gyakran kellett a nem túl hálás közvetítő szerepét játszania, különösen 1782-ben Bécsben, majd 1783–84 telén Rómában.³³ Herzan diplomáciai sikerét jellemzi, hogy a II. Józsefet követő két uralkodó is igényt tartott római nagyköveti szolgálataira. Az örök várost csak a francia forradalmi fegyverek fenyegetésére hagyta el 1796-ban, amikor vagyonának és jövedelmeinek jó részét maga után hagyva Grazba menekült.³⁴ Géfin Gyula monográfiája szerint 1797-ben Szombathelyre menekült tovább, ahol egykori iskolatársa, felsőszopori Szily János püspök vendégszeretetét élvezte.³⁵

A bécsi janzenisták szemében a pápai udvarban tartózkodó Herzan olyan személy volt akire bizton számíthattak. Szoros kapcsolatait a bécsi janzenisták prominens képviselőivel, különösen Ignaz Müllerral nyomon lehet követni levelezésük alapján, amelyet Peter Hersche kutatásai hoztak napvilágra.³⁶ Janzenizmus iránti szimpátiája nem korlátozódott csupán bibliofil gyűjtő szenvedélyére, hanem bizonyíthatóan szilárd belső meggyőződésén alapult, amely lehetővé tette a jozefinizmussal való részleges azonosulását. Természetesen mindez hozzájárult élete alkonyán diplomáciai karrierjének hanyatlásához és közvetve szombathelyi püspökké való kinevezéséhez, amelyet politikai száműzetésnek is fel lehet fogni.³⁷ Utolsó diplomáciai megbízatása az 1799–1800-as velencei konklávn volt, ahol egy Ausztriához lojális pápa megválasztását kellett elősegítenie.³⁸ Így az 1800. március 14-én megválasztott új pápa,³⁹ a VII. Pius néven ismert Chiaramonti bíboros Velencében szentelte szombathelyi püspökké harrasi Herzan Ferencet.

³³ GÉFIN Gy.: *i. m.* 168–170.

³⁴ Az ekkor elszenvedett tetemes kárát így panaszolta el Thugut báróhoz írott francia nyelvű levelében (1797. augusztus 20.):

„Votre Excellence voudra bien se rappeler, que les Français ayant envahi la Lombardie j'ai recourru à Elle avec cette entiere confiance, que son amité et bonté m'inspirent pour implorer son efficace interposition près de Sa Majesté l'Empereur affin qu'il daigne prendre en consideration la perte, que je faisois de la plus grande partie de mes revenus.”

Haus-, Hof und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Herzan” Vermögensangelegenheiten fol. 99.

³⁵ GÉFIN Gy.: *i. m.* 171.

³⁶ HERSCHE, P.: *i. m.* 340.

³⁷ Herzan kegyvesztettségének egyik jele volt fizetésének csökkenése is. KOLTAI Jenő: *A Herzan-könyvtár... i. h.* 110.

Ezt támasztja alá Herzan Colloredo-Mansfeld herceghez írott feljegyzése, amelyet a szombathelyi püspökség felajánlása után írt. (Függelék II.)

³⁸ Részlet a Colloredo herceghez VI. Pius halála után írott leveléből:

„Votre Eminence

La mort du Saint Père paroît se confirmer; cet evenement dans d'autres tems n'auroit eû qu'une mediocre importance, mais les circonstances actuelles il peut avoir des suites très interessantes. il s'agit don de réfléchir a tems par ce qu'il pourroit y avoir a faire et prendre des mesures.

Sa Majesté m'ordonne d'écrire a Votre Eminence de lui marquer qu'Elle désire que Votre Eminence s'entretient et confère a ce sujet avec son Ministre des affaires etrangeres S E le Baron de Thugut qu'Elle pense at réfléchit avec ce Ministre sur les mesures qui pourraient être nécessaires ou utiles dans la conjecture présente. Sa Majesté très persuadé que personne que Votre Eminence ne peut donnér des meilleures informations et données. persuadé de même de son zel s'attend qu'Elle se prêtera a sa sùprême volonté.”

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kft. 64. (alt 67) „Nachlaß Hrzan” Conclave 1799–1800, fol. 81.

³⁹ A Coloredo-Mansfeld hercegnek írott, a pápa megválasztását hírladól olasz nyelvű levelét lásd a függelékben (Függelék III.)

A szombathelyi püspöki széket meglehetősen megromlott egészségi állapotban foglalta el. Életének utolsó négy esztendején át viselte a püspöki címet és jelentős mértékben hozzájárult a szeminárium szigor megerősítéséhez és az idegen nyelvek oktatásának fejlesztéséhez. A janzenizmushoz fűződő viszonya azonban némiképpen megváltozott. Ellentétben korábbi janzenistabarát múltjával, szombathelyi püspökként megtiltotta egyházmegyéje papjainak a janzenista művek olvasását. 1803. július 4-i körmendi egyházmegyei vizitációja során Pasquier Quesnel kommentárjait találta Gombás Mihály plébános könyvtárában. A főpásztor a könyvet elkobozta, a plébánost pedig szigorúan megfedte.⁴⁰ Herzan ellentmondásos viselkedésének oka elsősorban a körülmények megváltozásában keresendő: egyrészt a politikai helyzet megváltozása, másrészt pedig a bíboros súlyos betegsége, amelynek következtében hosszú szenvedések után 1804. június 2-án hunyt el Bécsben.⁴¹

Herzan gazdag magánkönyvtára Szombathelyen maradt. E páratlan gyűjtemény híven tükrözi a kifinomult ízlésű, széles látókörű XVIII. századi könyvgyűjtő szellemi fegyvertárát. A mintegy ötezer kötetet számláló magánkönyvtár egy része különlegesen díszes, a tulajdonos aranyozott címerével (supralibros) ellátott bőrkötésbe van bekötve. Valamennyi művet elláttak a bíboros címeres pecsétjével (ex-libris), amely a különgyűjtemény egyes darabjainak azonosítását a leghitelesebben igazolja. A legtöbb munka latin, olasz illetve francia nyelvű, de találunk itt cseh ritkaságokat is... A francia könyvek sorában kiemelkedően sok janzenista vagy a janzenizmussal kapcsolatos művel találkozhatunk. Első részletes ismertetésüket Nagy Rezsóné Géfin Máriaának köszönhetjük, aki a harmincas években e témából írta szakdolgozatát a pécsi egyetemen.⁴² Kritikai megjegyzésekkel is bőven ellátott könyvjegyzéke alapján kiderül, hogy a francia könyvek kb. egyötöde janzenista vagy a janzenizmushoz kötődő írók tollából ered. Ugyan jóval kisebb mértékben, de a janzenista-ellenes irodalom is megtalálható Herzan könyvtárában.⁴³

Közelebbről megvizsgálva a janzenista műveket megállapíthatjuk, hogy igen jelentős számban található meg közöttük a mozgalom korai képviselőinek, vagyis a XVII. század íróinak munkái. A legfigyelemreméltóbb Antoine Arnauld *De la fréquente communion* című híres munkájának 1644-es kiadása.⁴⁴ E munka még két későbbi kiadása is fellelhető Szombathelyen: az egyik a Herzan-könyvtár, a másik pedig az egyházmegyei könyvtár gyűjteményeiben. Ez bizonyítani látszik azt a már említett gondolatot, hogy a janzenizmus a gyónást és az eucharisztia szentségét szigorúan értelmező eszméi népszerűek voltak mind a két első szombathelyi püspök működése idején. De a francia janzenizmus történetében oly híres Arnauld-család tagjainak más művei is megtalálhatók Herzan könyvtárában.⁴⁵ Hasonlóan gazdag Pierre Nicole könyveinek listája Herzan Ferenc könyvészeti hagyatékában. Megtalálható itt például a *Préjugez légitimes contre les Calvinistes* első kiadása (Paris, 1671).⁴⁶ Nicole több más művét egyébként igen gazdagon díszített

⁴⁰ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában I.* Kolozsvár, 1944. 92., GÉFIN Gy.: *i. m.* 204.

⁴¹ GÉFIN Gy.: *i. m.* 216–217.

⁴² NAGY REZSÓNÉ GÉFIN Mária: *A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai.* Győr, 1934. A könyvtár egyéb francia nyelvű munkáinak jegyzéke: ORAVECZ Mónika: *Les livres de langue française de la Bibliothèque Diocésaine de Szombathely.* (Szakdolgozat.) Szombathely, 1994.

⁴³ A kérdés összefoglalása: ZOLNAI B.: *A janzenizmus...* (1944.) 93.

⁴⁴ E könyv első kiadása – a végleges kézirat megszületése után kb. két évvel – 1643 augusztusában látott napvilágot. Sorbonne-i fogadtatásához lásd: GRES-GAYER, Jacques: *Le Jansénisme en Sorbonne 1643–1656.* Paris, 1996. 32–37.

⁴⁵ ARNAULD, Antoine: *La tradition de l'Eglise sur le sujet de la pénitence et de la communion.* Paris, 1645. ARNAULD, Antoine – NICOLE, Pierre: *La logique, ou l'art de penser.* Paris, 1714.

⁴⁶ GÉFIN M.: *i. m.* 24.

sorozatkötésbe köttetve gyűjtötte össze a második szombathelyi püspök.⁴⁷ Szintén a janzenizmus e korszakához kapcsolódik az Újtestamentum 1702-es brüsszeli kiadása, amelynek jegyzeteit, kommentárjait az a Pasquier Quesnel írta, akinek Herzan 1803-ban egy munkáját betiltatott egyházmegyéjében!⁴⁸

Megtalálható továbbá a Port-Royal híres grammatikájának (*Grammaire générale et raisonnée*, Paris 1660) első kiadása is. E munkát Claude Lancelot készítette, de valószínűleg Antoine Arnauld és Pierre Nicole közreműködésével.⁴⁹ Egy másik figyelemreméltó kollektív munka az *Explication du cantique des cantiques* (Paris, 1708), amelyet Jean Hamonnak, a Port-Royal orvosának tulajdonítanak és amelyet Pierre Nicole lektorált.⁵⁰ Herzan könyvtárából nem hiányozhattak olyan terjedelmesebb munkák sem, mint Claude Fleury híres 37 kötetből álló egyháztörténete.⁵¹ (Paris, 1750), vagy Augustin Calmet huszonkilenc kötetes szentírás-magyarázata.⁵² S természetesen megtalálható a többi, e korban igen népszerű janzenista szerző – mint François-Philippe Mésenguy,⁵³ Blaise Pascal,⁵⁴ Jan Opstraet⁵⁵ vagy Jacques-Joseph Duguet⁵⁶ – művei is a római diplomata könyvtárában.

A janzenista könyvek áttekintése után természetesen nem meglepő, hogy a francia felvilágosodás eszméit hordozó munkák is szép számmal megtalálhatóak a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban.⁵⁷ A híres nagy Enciklopédia első párizsi kiadása (1751–1772)⁵⁸ ugyanúgy megta-

⁴⁷ A következő művek tartoznak e sorozatba (Herzan-könyvtár XXVII/250–254.): *Instructions théologiques et morales sur les sacrements*. (2 vol.). Paris, 1767., *Instructions théologiques et morales sur le symbole* (2 vol.). Paris, 1781., *Instructions théologiques et morales sur le premier commandement du décalogue, où il est traité de la Foi, de l'Espérance et de la Charité* (2 vol.). Paris, 1769. *Instructions théologiques et morales sur l'oraison dominicale, la salutation angélique, la sainte messe, et les autres prières de l'église*. Paris, 1773. *Traité de la prière* (2 vol.). Paris, 1768.

⁴⁸ GÉFIN M.: i. m. 27–28.

⁴⁹ GÉFIN M.: i. m. 24.

⁵⁰ GÉFIN M.: i. m. 28.

⁵¹ FLEURY, Claude: *Histoire ecclésiastique* (37 vol.). Paris, 1750.

⁵² CALMET, Augustin: *Commentaire littéral et critique sur tous les livres, de l'Ancien et du Nouveau Testament* (26+3 vol.). Paris, 1713–1730.

⁵³ *Abrégé de l'Histoire de l'Ancien Testament* (10 vol.). Paris, 1753–1763.; *Exposition de la doctrine chrétienne...* Cologne, 1754.; *Abrégé de l'Histoire et de la Morale de l'Ancien Testament...* Paris, 1758.

⁵⁴ *Les provinciales...* Amsterdam, 1753. E munka olasz kiadása is megvan a Herzan-könyvtárban (Velence, 1761.) GÉFIN M.: i. m. 47.

⁵⁵ *Idée de la conversion du pécheur...*, H. n., 1733.

⁵⁶ *Traitez sur la prière publique et sur les dispositions pour offrir les saints mystères et y participer avec fruit*. Amsterdam, 1707.; *Règles pour l'intelligence des saintes ecritures*. Paris, 1716.; *Traité des scrupules*. Paris, 1718.; *Lettres sur divers sujets de morale et de piété...* Paris, 1727., *Explication du mystère de la passion de N. S. J.-C., suivant la Concorde. Jésus-Christ crucifié*. Paris, 1728. stb... Figyelemreméltó, hogy e szerző anonim műveit is nevesítve jegyezte föl Herzan saját kéziratok könyvjegyzékébe!

⁵⁷ A felvilágosodás és a janzenizmus kapcsolatáról: HAMON, Léo: *Du jansénisme à laïcité. Le jansénisme et les origines de la déchristianisation*. Paris, 1987.; HILDESHEIMER, Françoise: *Le Jansénisme en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1991.; VAN KLEY, Dale: *Du parti janséniste au parti patriote: l'ultime sécularisation d'une tradition religieuse à l'époque du chancelier Maupeou 1770–1775*. In: *Jansénisme et Révolution*. Actes du colloque de Versailles tenu au Palais des congrès les 13 et 14 octobre 1989, réunis par Catherine MAIRE. Paris 1990. 115–130. (Bibliothèque Mazarine)

⁵⁸ GÉFIN M.: i. m. 45–46.

lálható itt, mint a nagy felvilágosult szerzők (Montesquieu, Voltaire, Rousseau) gyűjteményes munkái.

A kései janzenizmus egyes szerzők véleménye szerint kapcsolatba hozható a szabadkőműves mozgalommal is.⁵⁹ Ami Herzan püspököt illeti, erre semmi bizonyítékot nem lehet kimutatni. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy Herzan igen érdeklődött a század híres szabadkőműves botránya, a nyakláncper iránt. Az esetről tekintélyes dokumentációt (kéziratok és nyomtatványok) gyűjtött össze, kémei és ügynökei jelentései alapján. Az erről szóló kéziratok levelek három köteget tettek ki. Sajnos ezek századunk folyamán nyomtalanul eltűntek. Így csak találgatásokra hagyatkozhatunk Herzan esetleges szerepére vonatkozóan. Talán Marie-Antoinette, francia királynővel váltott titkos levelezésének egyik bizonyítéka került napvilágra egy nemrég megtörtént eset nyomán. 1994-ben egy bécsi árverésen egy régi fotelba rejtve, megtalálták a francia királynő egy Herzannak írt levelét, amelyet a megtisztelő „mon cher cousin” megszólítással kezdett.⁶⁰ A levél 1787. január 31-i keltezésű és feltehetőleg egy egyszerű újjévköszöntő formalitásról van szó, de nincs kizárva az sem, hogy rendszeres bútorokban elrejtett levelezés zajlott az említett két személy között a nyakláncper ideje alatt. Egyébként Marie-Antoinette gyermekkorában kifejezetten janzenista szellemű nevelést kapott.⁶¹ Az ügy eseményeit taglaló kéziratok levelek illetve aprónyomtatványok, periratok a Herzan-könyvtár három kötetében őrzik a századvég botrányának emlékét. E köteteket eddig ismeretlen művész a per leghíresebb szereplőinek portréival illusztrálta.⁶² Egy másik, a szakemberek által már ismertett kéziratgyűjtemény szintén alátámasztja azt a tételt, hogy a második szombathelyi püspök vonzódott az ezoterikus gondolkodás iránt. Egy német és francia nyelvű kézirat alkímista receptgyűjteményről van szó, amelyben már kimutatható az empirikus orvoslás néhány eleme is.⁶³

E rövid történeti áttekintés után megállapítható, hogy a janzenizmus a Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár történetének első évtizedeiben igen jelentős szerepet játszott. Ugyanakkor számolni kell a magyarországi janzenizmus néhány sajátosságával is. Noha a janzenista munkák nagy számban szerepelnek a könyvtár anyagában, illetve bizonyíthatóan eljutottak az alsópapság körébe, a mozgalom magyarországi bázisa elég szűk lehetett. Ugyanis a magyar klérus szemében a janzenizmus a század utolsó ötödében szinte elválaszthatatlanul összerosódott a jozefinizmussal, a magyar egyház függetlenségét fenyegető felvilágosult abszolutista törekvésekkel. Az első szombathelyi püspök éppen e mozgalom egyik vezéralakjává vált. Herzan püspök esete azonban sokban különbözött elődjétől. Pályafutásának kezdetén a reformkatolicizmus eszméinek hatása alatt a felvilágosult monarchia szolgálatába szegődött, amely hosszú római diplomáciai karriert biztosított számára. Gazdag könyvtára híven tükrözi a széles látókörű főpap szellemi fejlődésének különféle szakaszait és érdeklődési köreit, amelyben a janzenizmus megkülönböztetett helyet kapott. Mindenesetre ennek látszólag ellentmond a szombathelyi tartózkodása idején tanúsított janzenizmus-ellenes magatartása, amely egyben példa arra, hogy e mozgalom eszméi milyen sajátosan közép-európai aktuálpolitikai jelleget öltöttek e régióban.

⁵⁹ Lásd: DAVIN, Vincent: *Les jansénistes politiques et la franc-maçonnerie*. Paris, é. n.

⁶⁰ HORVÁTH Sándor: *Egy szenzációs felfedezés szálai Szombathelyre vezetnek*. = Vas Népe XXXIX/276., le 24 novembre 1994. l.

⁶¹ HERSCHE, P.: *Les jansénistes en Autriche...* 254–255.

⁶² BH XI/1496–1498 Procès du cardinal Rohan (3 vol.)

⁶³ BENCZE József: *Az empirikus doktorkodásról és annak...* In: *Communicationes ex Bibliotheca Historiæ Medicæ Hungarica*. Bp. 1957. 251–256.; BENCZE József: *Két eddig ismeretlen magyar alkímista kézirat*. = Orvosi Hetilap 1964. 1712–1714.

Függelék

I.

„Mon Cousin.

J'ai appris par votre lettre du 12 juin dernier que le Pape vous avoit élevé a la dignité de Cardinal, vous ne devez pas douter de la satisfaction que m'a causé votre empressement à m'en faire part, ainsi que les assurances des sentimens que vous me temoignez dans cette occasion, je vous en sais gré et je desire bien sincérement que vous me mettiez à même de vous donner des marques de ma bienveillance et de l'estime que j'ai pour vous. Sur ce je prie Dieu qu'il vous ait, Mon Cousin, en sa sainte et digne garde. Ecrit à Versailles le 23 aoust 1779.

Marie-Antoinette”

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kft. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan” Personalien fol. 63.

II.

„Note

Votre Excellence m'a apri le 5. courant que Sa Majesté l'Empereur daignait me conférer l'Evêché de Sabarie et qu'Elle donnait en consequence ses ordres à la chancellerie du Roïaume de Hongrie.

Le Chancelier de Hongrie m'a fait part à ma prière d'une resolution impériale royale ayant pour objet la reconstruction de l'Eglise de Sabarie.

Des éclaircissements demandés j'ai vu qu'on voulait me charger sur les revenus de l'evêché d'une somme annuelle des 10,000 florins.

Dont il suit que Sa Majesté pour remplir les promesses de Son Auguste Aieule contenues dans sa decision en date 20. september 1779. devrait ensuite remplacer par une pareille somme prise sur son trésor et la reunir à ce qui me manquerait encore pour completer ma dotation Cardinaliste fondée par cet acte susdit de feu S. M. Marie-Thérèse.

Je représente a Votre Excellence

1° que d'un évêché valant 20 ou 22,000 florins en distraire 10,000 florins c'est le reduire presque à la moitié c'est notablement en dimineur l'importance.

2° que c'est accroitre les charges du trésor imperial pour la plus valeur a me donnée sur ce même trésor.

Ne serait il pas plus convenable pour Sa Majesté de m'accorder cet evêche tel qu'il est sans aucune distraction, comme c'etoit son intention, lorsqu'il daigna me donner le choix parmi quatre évêchés, et de me donner seulement sur son trésor ce qu'il faudra pour acquiter la promesse de Son Auguste Aieule et celle qu'il a eu la clemence de me renouveler à cet egard.”

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienne), Staatenabteilungen, Rom Varia, Kt. 63. (alt 66) „Nachlaß Hrzan”, Vermögensangelegenheiten fol. 2-3.

III.

„Altezza!

Ho la soddisfazione di annunziare a V^{ra} Altezza l'Elezione sequita questa mane a voti unanimi del Sommo Pontifice nella Persona del Sig^{te}. Card^{le}. Gregorio Barnaba Chiaramonti Benedettino, Vescovo d'Imola, che ha preso il nome di Pio Settimo, di cui esemplarissima, pietà, dottrina, umiltà, e prudenza lo fanno credere da Dio scelto per governare la Chiesa in questi difficilissimi tempi.

Il primo momento che sarà possibile tratterò l'affare della Coadjutoria di Bamberg da V. A. per Ordine di Sua Maestà commessomi, e farò ancora presente a Sua Santità la Cesarea Raccomandazione per il Principe de Croÿ.

Pieno d'insuperabile ossequio Le bacio assettuosamente le mani.

Di Vra Altezza

Venezia 14. Marzo 1800.

Atto Ser^{te}.

Francesco Card^{te}. d'Herzan

S. A. Sig^{te}. Principe di Colloredo

(Vienna)"

Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Autographen 19/47-1

TÓTH FERENC

„... wir können eher ohne sie bestehen, als sie ohne uns“¹
(Jean-Jacques Rousseau a nőkről)

A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója. (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről). A korai felvilágosodás idején, tehát a 18. század elején, az újság, a hetilap, a magazin és a „journal” már igazán a mindennapok kísérője volt. Franciaországban, Angliában és Németországban jelentősen megnőtt az olyan „Wochenschrift”-ek (hetilapok) száma, amelyek már nem kizárólag egy szűk tudós publikumhoz akartak szólni, hanem a felvilágosodott értelem jegyében szélesebb olvasóközönséghez is fordultak.

A Habsburg-monarchia országaiban azonban egészen más volt a helyzet. Ismerjük a legfontosabb tényeket, tudjuk, hogy először itt is újságok jelentek meg és mellékleteikből csak lassanként fejlődtek ki az önálló „journalok”.² Az önálló hetilapok eme nagyon lassú kialakulási folyamata természetesen nem jelenti azt, hogy korábban nem voltak ilyen jellegű olvasmányok: külföldön kiadott periodikák pótolták a hazai hiányt. Valójában nagyon keveset tudunk a Monarchia határain belül megjelent lapok tényleges olvasóiról, még kevesebbet azonban a külföldi kiadványok hazai olvasóiról.

A történeti olvasó kutatás eredményei azt mutatják, hogy más olvasóközönsége volt az újságoknak mint a hetilapoknak. Jürgen Habermas német társadalomtörténész *Strukturwandel der Öffentlichkeit*³ vizsgálata nyomán azt a tételt állítja fel, hogy a 18. században Európa legnagyobb részén az önálló sajtó igen szoros összefüggésben alakult ki a megfelelő publikum kifejlődésével. Ez a publikum genezisében szembe állott a hatalmi apparátussal és a feudális társadalom igényeinél magasabb fokú informáltságra törekedett. E törekvésében sokat segítettek neki az újságok, amelyek a kül- és belpolitikai viszonyokról való jelentéseket, rendelkezéseket, kereskedelmi híreket tartalmazták, mind olyan információkat tehát, amelyekre az olvasónak, mint alattvalónak,

¹ ROUSSEAU, Jean-Jacques: *Emile oder Über die Erziehung*. Leipzig, Reclam S.732.

² Ebben a tanulmányban a következő értelemben használok a terminusokat: újság („Zeitung”): hetente egyszer vagy később kétszer is megjelenő, főleg politikai és gazdasági híreket közlő periodikum; folyóirat, journal vagy hetilap („Wochenschrift”): váltakozó megjelenésű, tartalma szerint speciálisabb témakörrel foglalkozó periodikum. A „lap” („Blatt”) terminust mindkét értelemben használok.

³ HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Neuwied und Berlin, Luchterhad 1976., főleg a II. fejezet: „Soziale Strukturen der Öffentlichkeit.”